

Tom 13/2021, ss. 427-450
ISSN 0860-5637
e-ISSN 2657-7704
DOI: 10.19251/rtnp/2021.13(19)
www.rtnp.mazowiecka.edu.pl

Zdzisław Jan Zasada
Włocławek

Wizerunek orła oraz inne znaki stosowane w strażach pożarnych od chwili ich powstania do czasów współczesnych

**The image of the eagle and other signs used in fire
brigades from the moment of their establishment to the
contemporary times**

Streszczenie: Od zarania dziejów towarzyszący człowiekowi ogień stanowił także niebezpieczeństwo pożarów, które w mniej lub bardziej skuteczny sposób były zwalczane. Rozwój przemysłu, zmiany w gospodarce, wdrażanie postępu technicznego, rozwój fabryk i warsztatów oraz wprowadzane przepisy przeciwpożarowe – w połowie XIX w. – miały wpływ na powstawanie wyspecjalizowanych grup mężczyzn, którzy odpowiednio przygotowani, podejmowali walkę z pożarami. W celu odróżnienia od osób cywilnych, uczestniczących w gaszeniu ognia, strażacy stopniowo byli wyposażani w ubrania ochronne i sprzęt ochronny. Tym elementom towarzyszyły emblematy związane z miejscowością działania, stopniami funkcyjnymi, wizerunkami sokoła, orła, herbu miejscowości – najpierw umieszczanych na hełmach, później na czapkach i mundurach. Wiele

z nich zostało przeniesionych na proporce, sztandary, pieczęcie, odznaczenia, listowniki i logotypy czasopism pożarniczych.

W niniejszym artykule skupiono się na prześledzeniu zmian, jakie zachodziły w zewnętrznych wyróżnikach cechujących strażaków ochotników i zawodowych. Materia problemu, ze względu na cezurę czasową oraz kodyfikację prawną, pozwalała na precyzyjne prześledzenie zmian – jakie zachodziły w tej materii – od początku zorganizowania straży pożarnych do czasów współczesnych, czego próbą jest niniejszy materiał.

Słowa kluczowe: Ochotnicza Straż Pożarna, Państwowa Straż Pożarna, straż zawodowa, sokół, orzeł, oznaka, hełm, czapka

Summary: From the dawn of time, fire have been always a threat and a challenge to a men who have tried more or less successfully combat with it. The development of an industry, changes in the economy, the technical progress, the development of factories and workshops as well as the introduced fire regulations (in the mid-nineteenth century) - influenced the formation of specialized groups of men who, properly prepared and undertaken the fight against fires. In order to distinguish from civilians participating in extinguishing the fire, firefighters were gradually equipped with protective clothing and equipment. These elements were accompanied by emblems related to the place of operation, functional ranks, badges of the falcon or eagle, and the town's coat of arms - first placed on helmets, then on caps and uniforms. Many of them were transferred to banners, seals, decorations, letterheads and logotypes of fire magazines.

This article focuses on tracing the changes that took place and distinguish volunteer and professional firefighters. The matter of the problem, due to censorship and legal codifications, made it possible to precisely trace the changes - that have taken place in that regard - from the early establishment of fire brigades to the present days, on which this article is mainly focusing on.

Keywords: Volunteer fire brigade, State fire brigade, professional guard, falcon, eagle, badge, helmet, cap

Celem niniejszego artykułu jest wyjaśnienie bardzo bliskich związków herbu polskiego orła – jako symbolu polskiej państwowości – z jego wizerunkiem noszonym na strażackich mundurach, hełmach oraz czapkach od chwili utworzenia jednostek ochrony przeciwpożarowej (połowa XIX w.) do obecnych czasów.

Z zapisów historycznych wynika, że należący do organizacji strażackich dążyli do tego, by włączeni do ich szeregów członkowie posiadali umundurowanie oraz, właściwe czasom, w których żyli i działali, oznaki, odznaki, wyróżniki stopni i inne przypisane strażom ogniowym, później pożarnym – zewnętrzne znaki, a na proporcach oddziałów i później sztandarach, oprócz wizerunków św. Floriana, św. Agaty i Matki Boskiej widniały także herby założyciela, ziemi oraz miejscowości, w której straż pożarna działała. Na przestrzeni lat elementy te przyczyniły się do podtrzymywania polskości, jednoczenia się z innymi patriotycznymi organizacjami, dawały poczucie wspólnoty strażackich szeregów, a częstokroć były źródłem zwalczania przez zaborców, agresorów oraz innych wrogo lub nieprzyjaźnie nastawionych organizacji i ugrupowań.

Bardzo ważnym z punktu widzenia badawczego było odnalezienie źródeł wskazujących związki znaków noszonych na czapkach i strażackich hełmach. Jak do tej pory w literaturze przedmiotu nie występują szersze opracowania z tego zakresu. Toteż, przedstawienie tej problematyki obejmującej znaki sokoła, polskiego orła, św. Floriana, które licznie występują nie tylko na elementach umundurowania, można także odnieść do strażackich sztandarów, medali, pieczęci, logo czasopism oraz znaków umieszczanych na listownikach i innych strażackich papierach urzędowych.

Sądzić należy, iż ten artykuł zapoczątkuje wśród licznych badaczy heraldyki procesy pozwalające na szersze spojrzenie na tę wielce pasjonującą historię jednych z najstarszych polskich organizacji paramilitarnych.

1. Wizerunek polskiego orła i innych wyróżników na hełmach oraz czapkach strażaków ochotników

Stosownie do zachodzących w połowie XIX w. zmian polityczno-gospodarczych w Europie, wdrażanego postępu technicznego, industrializacji, wprowadzania i rozszerzania przepisów związanych z ochroną przeciwpożarową zaczęła

krystalizować się potrzeba powoływania wyspecjalizowanych grup mężczyzn, którzy, odpowiednio przygotowani, podejmowałyby się walki z pożarami. Nie wystarczały już doraźnie powoływane warty nocne, posterunki pożarowe¹ i mało sformalizowane – ochotnicze lub przymusowe – drużyny ogniowe.

Nim jednostki straży pożarnych wyposażone zostały w regulaminowe umundurowanie, przynależność do tegoż stowarzyszenia oznaczano kolorowymi opaskami na rękawach ubrań cywilnych. Także poprzez bardzo bliskie związki członków kółek rolniczych ze strażami pożarnymi ich, częstokroć wspólni, członkowie podczas akcji gaśniczych i oficjalnych wystąpień nosili na przedramieniu ubrania cywilnego kolorowe opaski z inicjałami „KR” („Kółko Rolnicze”).

Ambicją każdej ze straży ogniowych, od samego początku swojej działalności, było przywiązywanie dużej wagi do zewnętrznych form związanych z umundurowaniem, dystynkcjami oraz poszanowaniem tradycji narodowych. Z reguły elementy te wzorowane były na kanonach wojskowych. To właśnie jednolicie umundurowane oddziały strażaków ochotników pod własnym sztandarem wzbudzały wśród społeczeństwa oznaki patriotyzmu, przywiązania do tradycji narodowych oraz wyzwały pragnienia niepodległościowe.

Pierwsza wzmianka o zakupieniu umundurowania dla polskich strażaków datowana jest na 2 lipca 1778 r., kiedy to przybyłego do Olkusza króla Stanisława Augusta witała straż pożarna – zwana „bengardą”, która jako asysta burmistrza i rajców miasta wystąpiła w błyszczących hełmach².

Na początku 1800 r. w Warszawie rozpoczęto tworzenie organizacji społecznej pod nazwą Stowarzyszenie Ratunkowe od

¹ W Europie pierwsze posterunki pożarowe powstały w 1646 r. w Lizbonie, następne w 1685 r. w Wiedniu, w 1686 r. w Dreźnie, w 1705 r. w Paryżu, w 1719 r. w Porto (Portugalia), w 1750 r. w Hamburgu, w 1761 r. w Lubece, w 1796 r. w Erfurcie, w 1806 r. w Ulm (Niemcy); W. Piławski, *Chronologia powstawania ochotniczych straży pożarnych na ziemiach polskich w latach 1845-1890. OSP ponadstulecie*, KG PSP Warszawa 1998, s. 12-13.

² S. Ząbczyński, *Dzieje Olkusza i jego straży ogniowej*, Olkusz 1978, s. 15.

Ognia³. Była to jedna z pierwszych na ziemiach polskich próba powołania do życia wyspecjalizowanych jednostek do walki z ogniem. Ramy organizacyjne związek ten przybrał w 1806 r. i stał się zawodową organizacją ratownictwa ogniowego. Niestety, w 1816 r., ta dobrze rozwijająca się organizacja została zniesiona i zastąpiona przez tzw. Magazyn Karowy⁴, który nie mógł skutecznie zastąpić autentycznego ruchu walczącego z pożarami.

Wartym odnotowania jest fakt powstania w 1802 r. pierwszej zawodowej straży pożarnej w Wilnie⁵. Jednostka ta w 1830 r. została przemianowana w tzw. batalion ogniowy, a po upadku rewolucji (1905–1907) zlikwidowana.

23 grudnia 1834 r. Rada Administracyjna Królestwa Polskiego wyraziła zgodę na utworzenie Warszawskiej Straży Ogniowej⁶. Na mocy wydanego postanowienia w straży dobrowolnie mieli pełnić służbę mieszkańcy Warszawy. Mimo organizacji *stricte* wojskowej, jaką była w swoich strukturach straż warszawska, stała się ona w ówczesnych czasach wzorem i przyczynkiem do tworzenia podobnych organizacji w wielu miastach prowincjonalnych.

Po pięcioletnich staraniach i rozlicznych zabiegach 25 listopada 1864 r. powstała pierwsza na terenie zaboru rosyjskiego Ochotnicza Straż Ogniowa w Kaliszu⁷. Kolejne organizacje walczące z „czerwonym kurem” powstały w: Częstochowie, Kielcach, Białej Podlaskiej, Koninie, Turku, Włocławku, Zgie-

³ W. Jabłonowski, *Warszawska Straż Ogniowa 1836-1939*, KG PSP Warszawa 2001, s. 22.

⁴ Magazyn Karowy – założony w 1743 r., służył do przechowywania dwukołowych jednokonných wózków, zwanych karami. Była to swoistego rodzaju zajezdnia taboru wozów wraz ze stajniami mieszcząca się na Powiślu II, później na Nalewkach.

⁵ M. Baliński, *Historia Wilna*, t. II, Wilno 1837, s. 723.

⁶ Dziennik Praw z roku 1835, t. XVI, s. 285-292. Opublikowany 17 II 1835 r.

⁷ „Przegląd Pożarniczy” 28/1929, s. 438; T. Olejnik, *Towarzystwa Ochotniczych Straży Ogniowych w Królestwie Polskim*, KG PSP Warszawa 1996, s. 29; W. Pilawski, *Chronologia powstania ochotniczych...*, s. 19.

rz, Płocku, Sieradzu, Tomaszowie, Piotrkowie Tryb., Radomiu, Łomży, Łowiczu oraz innych miastach⁸.

W końcu XIX w. i na początku XX w. wyposażenie indywidualne strażaka było bardzo ubogie, tym niemniej pojawiły się na uniformach strażackich „wyróżniki” funkcji i przynależności do oddziałów. W poznańskiej straży – powstałej w 1845 r. jako Ochotnicze Towarzystwo Ratunkowe – strażacy podczas służby nosili kolorowe opaski i metalowe godła. W następnych latach otrzymali mundury, hełmy ochronne, pasy strażackie i liny ratunkowe⁹.

Rada Miejska w Krotoszynie w 1872 r. zakupiła jednolite mundury, topory oraz hełmy¹⁰. W 1874 r. zarząd miasta Żyrardowa wyposażył swoją straż w specjalne mundury brezentowe i spodnie wpuszczane w buty z cholewami. Na naramiennikach umieszczano numery rot, do której strażak należał. Nakrycie głowy stanowiła okrągła czapka typu kepi z długim okutym daszkiem oraz blaszany hełm ze skórzanym fartuchem osłaniającym kark. Oficerowie nosili mundury sukienne koloru granatowego i płytkie hełmy ze sterczącym na czubku kogutem¹¹.

⁸ J. R. Szaflik, *Dzieje Ochotniczych Straży Pożarnych*, LSW i Muzeum Historii Ruchu Ludowego, Warszawa 2001, wyd. II, s. 107-113.

⁹ W. Pilawski, *Umundurowanie straży pożarnych 1887–1982*, KG PSP Warszawa 1994, s. 9.

¹⁰ Ibidem, s. 9.

¹¹ Ibidem, s. 9-10.

Fot. 1. Strażacki hełm z literowym symbolem miasta wprowadzony od 1895 r. *

Fot. 2. Odznaka orła na hełmie szeregowego strażaka noszonego od 1902 r. na terenie wschodniej Małopolski

*Fot. z brakiem wyszczególnienia źródła pochodzą z zbioru autora.

Na podstawie regulaminów umundurowania z 1887, 1902, 1909 r. wprowadzonych w zaborze austriackim udało się na tym terenie ujednoczyć strażackie umundurowanie.

Podstawę prawną działania straży pożarnych w Królestwie Polskim zwanych Towarzystwami Ochotniczych Straży Ognio- wych, stanowił znowelizowany i zatwierdzony 3 lipca 1877 r. przez generała-gubernatora „Statut normalny” (wzorcowy)¹². W jego treści można doszukać się dużej ingerencji ze strony władz carskich w działalność straży. Polegała ona między innymi na zatwierdzeniu funkcyjnych straży, podporządkowaniu straży pożarnych władzy policyjnej, wprowadzeniu obowiązku używania mundurów wyłącznie do czynności związanych z działalnością pożarniczą oraz zakazu organizowania bez pozwolenia zebrań, spotkań i imprez, przedstawień, zawodów sportowych i innych imprez. Statut ten, na wniosek samych straży oraz Cesarsko-Rosyjskiego Towarzystwa Pożarniczego¹³, jak i władz miejskich wielokrotnie modyfikowano.

¹² AGAD, Władze Centralne Powstania 1830/31, sygn. 209, k. 6, *Statut Kaliskiego Towarzystwa Ochotniczej Straży Ogniowej*. Uzgodniony w porozumieniu z MSW 3 VII 1877 r.

¹³ Rosyjskie Towarzystwo Pożarnicze, zrzeszające straże pożarne z obszaru Cesarstwa Rosyjskiego, powstało w 1892 r. Jego głównym zadaniem było organizowanie zjazdów szkoleniowych, inspirowanie poszczególnych straży do prezentowania swoich możliwości podczas pokazów sprawności pożarniczej oraz wydawanie fachowej literatury i czaso-

Zorganizowane w następnych latach straże pożarne wyposażane były w różnorodne mundury, topory, linki, pasy i buty. Na naramiennikach pojawiły się wykonane z blachy numery rot. Ze względu na obostrzenia wprowadzone przez państwa rozbiorowe było surowo zabronione oznaczanie przynależności do straży w postaci tradycyjnie narodowych symboli.

W ustawie Mławskiego Towarzystwa Ogniewego zatwierdzonej 13 listopada 1878 r. przez Ministerstwo Spraw Wewnętrznych postanowiono: [...] „Celem odróżnienia członków rzeczywistych (czynnych) towarzystwa pożarniczego od innych członków towarzystwa, członkowie czynni noszą ujednolicony ubiór, bluzy z płótna żaglowego, pas skórzany, lakierowane kepi, na otoku którego, na przodzie, winny znajdować się miedziane żółte litery OSP. Komendant ochotników, drużynowi rejonowi mogą nosić mosiężne kaski według wzoru przyjętego przez Warszawską Straż Ogniewą [...]”¹⁴.

Obradujący na posiedzeniu w 1887 r. przedstawiciele Krajowego Związku OSP w Królestwie Galicji i Lodomerii z Wielkim Księstwem Krakowskim podjęli prace nad ujednoceniem umundurowania oraz odznak zewnętrznych. W wyniku ustaleń wydano instrukcję dla zrzeszonych w tym związku ochotniczych straży pożarnych.

Na łamach „Przewodnika Pożarniczego” z 1888 r., w kwestii unifikacji oznaczeń strażaków czytamy: [...] „Po wierzchu, na lewym ramieniu, noszą straże ochotnicze t.z. opaski służbowe. Kolory tych opasek bywają różne, po większej części wzięte z herbu miasta dotyczącej straży lub kolory ogniowe, czerwony i żółty. Opaski takie powinny być uszyte i zaraz sprawione przy strażach nowo zawiązujących się i niezamożnych, które jeszcze

pism. Kierownicze stanowiska zarezerwowane były dla zaufanych wysokich urzędników carskiego dworu. Przez wiele lat przewodniczącym rady był książę Georgii Lwow. Na mocy decyzji cara Mikołaja II od 30 IV 1889 r. zmieniono nazwę towarzystwa na Cesarsko-Rosyjskie Towarzystwo Pożarnicze (CRTP). W 1899 r. do CRTP należały 33 straże, zaś w 1905 r. 62 jednostki z Królestwa Polskiego; T. Olejnik, *Towarzystwa Ochotniczych...*, s. 155-156.

¹⁴ Ibidem, s. 25.

mundurów nie posiadają, a w szczególności przy strażach po gminach wiejskich”¹⁵.

Fot. 3. Orzeł orkiestry straży ogniowej, 16 x 11,6 cm, srebrzony mosiądz, szpony, dziób oraz korona złocone. Na piersi nałożona lira, <https://desa.art.pl/index.php?pozycja=28790> [dostęp: 26.07.2021]

Wartym podkreślenia był fakt bliskich kontaktów straży pożarnych na terenie Galicji z Towarzystwami Gimnastycznymi „Sokół”, które korzystały z pomocy instruktażowej oraz pragmatyki związanej ze sportem i obronnością¹⁶. To właśnie wizerunek odznaki Sokolnickiej, przedstawiającej sokoła w locie z rozpostartymi skrzydłami, przyjęło wiele straży i był on znaczącym elementem strażackiego hełmu lub strażackiej czapki¹⁷.

¹⁵ W. Pilawski, *Umundurowanie straży...*, s. 15.

¹⁶ J. R. Szaflik, *Dzieje Ochotniczych Straży...*, s. 69.

¹⁷ *Ibidem*, s. 87.

Fot. 4. Wizerunek sokoła na skórzanym hełmie podoficerskim z końca XIX w.

Fot. 5. Strażacki hełm ze znakiem korporacyjnym Związku Floriańskiego wprowadzony po 1916 r.

W zaproponowanych wzorach mundurów i odznak starszeństwa Rada Zawiadowcza Krajowego Związku w 1898 r. podjęła uchwałę dotyczącą oznaczenia poszczególnych funkcyjnych straży. W jej myśl naczelnik korpusu nosił do munduru czarny hełm, na którego grzebieniu znajdowało się okucie w kształcie liścia dębowego z obwódką brzegową i obręczą nad daszkiem z blachy pakfonowej. Na jego przedniej części widniał duży stylizowany znak róży lub sokoła w locie wykonanych z blachy mosiężnej ew. białej. Na rogach kołnierza munduru, oprócz innych elementów, umieszczona była tzw. odznaka ratunkowa złożona z hełmu i dwóch skrzyżowanych toporków. W podobne elementy, z nieznacznymi modyfikacjami, zaopatrzeni byli: zastępcy naczelnika, komendanci oddziałowi i ich zastępcy, adiutanci korpusu, chorążowie oraz członkowie Rady Zawiadowczej Krajowego Związku.

W oparciu o „Regulamin umundurowania, uzbrojenia i odznak starszeństwa dla związkowych straży pożarnych w Galicji”¹⁸ na czapce koloru bluzy, względnie guńki z denkiem znacznie węższym oraz daszkiem wprowadzono w jej przedniej części ozdobę w postaci hełmu na tle skrzyżowanych dwóch toporków, która umieszczana była – w zależności od funkcji

¹⁸ Zatwierdzony reskryptem C. K. Namiestnictwa w dn. 5 lipca 1902 r., L. 70.177 z dn. 28 lutego 1903 L. 23.566 i z dn. 4 listopada 1909, L. XIII 102/3.

strażaka – na jej otoku. Podobnie kolorystycznie – lecz mniejsze – oznaki nosili funkcyjni na patkach kołnierzy mundurów. W rozdziale III ww. regulaminu postanowiono: „Jeżeli członek ochotniczej straży pożarnej, członek Rady zawiadowczej, Komisji technicznej i komitetu redakcyjnego, urzędnik Związku krajowego lub członek Rady Związku okręgowego nie występuje w mundurze, natenczas nosi na wierzchu ubrania po lewej stronie klasy lub surduta odznakę strażacką. Odznaki te dla członków straży są białe, a dla członków Rady Zawiadowczej Związku Krajowego, urzędników Związku i Rad Zawiadowczych Związków Okręgowych są żółte [...]”¹⁹. I dalej: „[...] Odznaki honorowe za służbę przez 20, 25, 35 i 40 lat przyznaje Krajowy Związek Ochotniczych Straży Pożarnych. Odznakami temi są tarcze czerwone (kształt elipsy 40/50 mm) ozdobione wieńcem laurowym, złotym. W pośrodku tarczy widnieje cyfra rzymska, złota, odpowiadająca ilości lat służby i odznaka strażacka złota (dwa toporki i hełm). Tarcze te przytwierdza się agrafką do lewej piersi munduru służbowego lub ubrania cywilnego”²⁰.

Wprowadzone do użytku w 1887, 1902 i 1909 r. regulaminy umundurowania miały moc obowiązującą tylko na terenie zaboru austriackiego.

Powołany w 1916 r. Związek Floriański zrzeszający straże pożarne z terenów byłego Królestwa Polskiego podjął się unifikacji oraz ustalenia wzorów umundurowania. Czynność tę powierzono artyście malarzowi, znawcy umundurowania wojskowego płk. prof. Bronisławowi Gembarzewskiemu – wieloletniemu dyrektorowi Muzeum Narodowego i Muzeum Wojska w Warszawie²¹. Według jego projektu, który został zatwierdzony przez Walne Zgromadzenie Związku Floriańskiego 15 lipca 1917 r. postanowiono, iż strażacy nosić będą metalowe niklowane hełmy typu obowiązującego w straży warszawskiej z grze-

¹⁹ W. Pilawski, *Umundurowanie straży...*, s. 36.

²⁰ Ibidem, s. 37.

²¹ T. Bohun, *Gembarzewski Bronisław*, <http://www.polskipetersburg.pl/hasla/bronislaw-gembarzewski> [dostęp: 2.08.2021].

bieniem i kolorowymi łuskami, uzależnionymi od zajmowanego stanowiska oraz funkcji. Okryciem głowy była czapka – w kolorze munduru – typu „maciejówka” z amarantowym lampasem, kolorowym (w zależności od funkcji) rzemykiem oraz umieszczonymi na lampasie czapki galonkami.

Po ponadstuletniej niewoli, która w strażach pożarnych objawiała się różnorodnością wyposażenia, wielorakością technik pożarniczych oraz zapożyczonymi lub wdrożonymi przez okupanta regulaminami, zwyczajami oraz innymi czynnikami pragmatyki strażackiej, nastąpiło w wyzwolonej Polsce znaczne ożywienie strażackiego ruchu pożarniczego. Powstały Zarząd Główny Związku Straży Pożarnych RP za sprawą jej Rady Naczelnej 9 grudnia 1922 r. przyjął „Regulamin umundurowania i odznak starszeństwa”²². Na jego mocy ustalono obowiązujące wzory mundurów oraz zamieszczanych na nich odznak dla starszeństwa straży, urzędników związku, instruktorów, inspektorów, naczelnika i jego zastępców.

Fot. 6. Znak korporacyjny z wizerunkiem orła jagiellońskiego noszony na strażackich hełmach po 1922 r.

Fot. 7. Emblemat gwiazdy z napisem (Każdemu, co się mu należy) na podoficerskim hełmie strażaków z terenu zaboru pruskiego

Zaproponowany nowy kolor munduru – ciemnogrnatowy – obowiązuje do dziś. Odznaki starszeństwa dla podoficerów

²² *Regulamin umundurowania i odznak starszeństwa, przyjęty na posiedzeniu Rady Naczelnej w dn. 9 XII 1922 r., Protokół nr 2, pkt 4.*

oznaczano paskami na paktach, natomiast oficerowie nosili gwiazdki. Ten sposób oznaczania szarż dla strażaków zawodowych obowiązuje także w obecnych czasach. Godzi się podkreślić, iż po raz pierwszy w historii polskiego pożarnictwa wprowadzono czapkę rogatywkę, według wzoru stosowanego w ówczesnym Wojsku Polskim. Model ten z różnymi przeobrażeniami – co do formy oraz wyjściem z użytku obowiązujących przez dziesiątki lat po II wojnie światowej czapek okrągłych – ponownie wrócił do obowiązującego ówczesnie kształtu.

Czapkę rogatywkę w kolorze ciemnognatowym z czerwonymi wypustkami w szwach dla szeregowców i podoficerów, z aksamitnym otokiem dla oficerów oraz z czarnym okutym (dla straży) lub nie (dla urzędników Związku) daszkiem i kolorowymi (w zależności od funkcji) paskami ozdabiano na otoku godłem strażackim, którym był metalowy biały orzeł według rysunku na znaku Związku²³.

Do 1930 r. kilkakrotnie modyfikowano obowiązujący regulamin dotyczący umundurowania oraz strażackich odznak. Radykalnym z punktu widzenia rozpatrywanego – w niniejszym opracowaniu – problemu było stanowisko Rady Naczelnej Głównego Związku Straży Pożarnych z 1930 r., wprowadzające istotne zmiany w umundurowaniu²⁴. Jedną z innowacji było wdrożenie nowego elementu ozdoby strażackiej – płonącej kuli ze skrzyżowanymi toporkami, która stosowana była jako oznaka na czapce, na naramiennikach z literami określającymi województwo oraz na patkach mundurów członków zarządów i na strażackich guzikach. Ponadto zmieniono krój kołnierza munduru (stojąco-wykładany), na którym umieszczano dystynkcje i odznaki starszeństwa. Wprowadzono także oznaczenia straży pożarnych (np. lotniskowa, fabryczna) oraz oznaki dla specjalistów (lekarz, kapelmistrz, sanitariusz, muzykant, trębacz, prądownik, szofer, mechanik, kominiarz, elektromonter, referent).

²³ Ibidem, s. 49.

²⁴ *Regulamin umundurowania i odznaczeń zatwierdzony 26 IV 1930 r. przez Radę Naczelną Głównego Związku*, Broszura wydana nakładem Wydziału Wydawniczego Głównego Związku Straży Pożarnych w 1930 r.

Na ciemnogramatowej czapce rogatywce zamieszczone było na otoku godło strażackie, dla oficerów z wianuszkami pod spodem emblematu, dla podoficerów i szeregowych – godło bez wianka, wyżej srebrny orzełek według rysunku na znaku Związku. Dla straży okręgów podhalańskich dopuszczono noszenie przy czapkach orlego pióra przypiętego swastyką, której ramiona skierowane były w lewą stronę. Natomiast straż zawodowe i przemysłowe należące do organów związkowych nosiły na naramiennikach litery na godłach strażackich i na czapkach oraz zamiast orzełka – herb miasta lub znak firmy, w której działały²⁵.

W wyniku powołania w 1933 r. Związku Straży Pożarnych RP, jako stowarzyszenia wyższej użyteczności publicznej, nastąpiło przejście dotychczasowych zadań wykonywanych przez Główny Związek Straży Pożarnych RP. Tym samym zaszła konieczność dostosowania struktur terenowych oraz nowelizacja statutu. W wydanym przez nowe władze regulaminie umundurowania nie zaszły zmiany w zakresie nomenklatury stopni, funkcji oraz wzorów mundurów i załączanych do nich odznak i oznak.

Po zajęciu Polski przez niemieckie władze okupacyjne w 1939 r. na terenie Pomorza, Wielkopolski, Śląska, części woj. krakowskiego, warszawskiego, łódzkiego hitlerowcy wprowadzili ochronę przeciwpożarową na wzór obowiązujący na terenie Rzeszy. Z tego tytułu noszenie mundurów, odznak przynależności narodowej i innych wyróżników związanych z polskością zostało kategorycznie zabronione do tego stopnia, iż wprowadzono obowiązek przekazania władzom okupacyjnym polskich mundurów i indywidualnego strażackiego wyposażenia. Natomiast na terenie Generalnego Gubernatorstwa (GG) polskim strażakom pozostawiono umundurowanie, pozbawiając je jednak wizerunku polskiego orła, w którego miejsce nakazano noszenie herbów miast – siedzib dystryktów. Dość liberalna polityka okupanta na tym terenie pozwoliła na wdrożenie w życie

²⁵ W. Piławski, *Umundurowanie straży...*, s. 66, 70, 71, 72, 73, 75.

regulaminu umundurowania i odznak oraz służbowych stopni dla wszystkich straży pożarnych GG²⁶.

Pierwsze po zakończeniu II wojny światowej regulacje związane z kwestiami umundurowania, odznakami i oznakami strażackimi zostały wprowadzone w 1951 r.²⁷. Dotyczyły one personelu technicznego komend straży pożarnych oraz członków OSP. Zasadniczą zmianą, jaką urzeczywistniono, było wprowadzenie, zamiast dotychczas stosowanej czapki rogatywki, czapkę usztywnioną okrągłą z czerwonym (czerwień sygnałowa) otokiem i wypustką dla personelu ochotniczego, a dla zawodowych strażaków otok i wypustka były błękitna. Na niej: „[...] oznaka według wzoru w postaci tarczy w formie koła koloru złotego z brzegiem koloru srebrno-oksydowanego, obramowanej stylizowanymi liśćmi koloru złotego, ponad tarczą płomień koloru srebrno-oksydowanego, pośrodku tarczy orzeł państwowy koloru srebrno-oksydowanego: wymiary oznaki 70 x 56 mm [...]”²⁸.

Wiele kontrowersji budziło wprowadzenie, na wzór wojskowego podziału na korpusy – sygnowanych wzdłużnymi paskami na naramiennikach oraz funkcjonujących w strażach pożarnych od 1917 r. stopni oficerskich.

²⁶ Decyzja 31 VII 1942 r. dowodzącego Policją Porządkową na terenie Generalnego Gubernatorstwa.

²⁷ M. P. 1951 nr A-83, poz. 1152, *Zarządzenie ministra gospodarki komunalnej z dn. 28 VIII 1951 r. o umundurowaniu, odznakach i dystynkcjach personelu technicznego komend straży pożarnych*.

²⁸ Na podstawie art. 5 ustawy z dn. 4 II 1950 r. Dz. U. PR Nr 6, poz. 51 opublikowano w dn. 28 VIII 1951 r. zarządzenie ministra gospodarki komunalnej *o umundurowaniu, odznakach i dystynkcjach personelu technicznego komend straży pożarnych*.

Fot. 8. Rogatywka i guzik munduru straży pożarnych z lat 40. XX w. <https://archiwum.allegro.pl/oferta/stara-rogatywka-straz-pozarna-lata-40-unikat-1-i8085150077.html> [dostęp: 2 VIII 2021]

Fot. 9. Czapka personelu technicznego komendy straży, <https://myvimu.com/exhibit/5001517-czapka-strazaka-wz-1951-osp> [dostęp: 2 VIII 2021]

Prawne reaktywowanie Związku OSP nastąpiło w 1956 r. Z tego też powodu postanowiono przywrócić umundurowanie oraz towarzyszące mu elementy sprzed rozwiązania Związku. I tak, Zarząd Główny Związku OSP 18 września 1959 r. wprowadził do użytku „Regulamin umundurowania członków ochotniczych straży pożarnych i zarządów ogniw Związku Ochotniczych Straży Pożarnych”²⁹. Mocą jego postanowień dla strażaków ochotników wprowadzono czapki rogatywki oraz berety. Na nich ustanowiono następujące oznaki: „Oznaka na czapce (berecie) w postaci tarczy w formie koła obramowanego stylizowanymi liśćmi i toporkami. Pod tarczą płomień koloru srebrnego, w środku tarczy godło państwowe na czerwonym tle. Oznaka wytłaczana z blachy oksydowanej, wymiary oznaki 43 x 48 mm”³⁰. Stopnie strażaków, podoficerów i oficerów w strażach ochotniczych oznaczano na patkach kołnierza munduru.

²⁹ Na mocy pisma ministra Spraw Wewnętrznych nr AC-367/59 z dn. 25 VII 1959 r. zatwierdzającego *Regulamin umundurowania i dystynkcji dla członków OSP i ogniw Związku OSP*. Zarząd Główny Związku OSP protokołem nr 20/59 wprowadził w życie ww. dokument.

³⁰ W. Piławski, *Umundurowanie straży...*, s. 93.

Uchwałą nr 3 z 28 lutego 1964 r. dokonano zmiany czapki rogatywki na czapkę okrągłą dla strażaków ochotników³¹. Na górnej części otoku oraz nad nim pojawił się emblemat orła wpisanego w koło, któremu z boku oraz od góry towarzyszyły płomienie.

Po około dwudziestu kolejnych latach działalności straży ochotniczych, w 1982 r., minister spraw wewnętrznych wprowadził nowe wzory umundurowania, dystynkcji i odznak dla członków OSP i Związku OSP³². W porównaniu z regulaminem z 1959 r. dopuszczono do noszenia czapek rogatywek oraz kapełuszy góralskich. Na ich przedzie zastosowano wizerunek orła wpisanego w koło oplecionego w połowie liśćmi z wysuniętymi od góry toporkami i płomieniem na górze emblematu.

Obradujący 4-5 czerwca 1992 r. IX Krajowy Zjazd Związku OSP dokonał zmiany nazwy na Związek Ochotniczych Straży Pożarnych Rzeczypospolitej Polskiej. W wyniku tego pociągnięcia zmieniło się także szereg elementów związanych z omawianą powyżej problematyką. Delegaci postanowili, że zewnętrzne oznaki ochotniczego pożarnictwa takie jak: sztandary, medale, pieczęcie, papiery firmowe, logo prasy i wydawnictw strażackich będą opatrzone wizerunkiem orłem. Jego stylizacja wywodziła się z wizerunku orła jagiellońskiego zwróconego w prawo ze złotą koroną na głowie, z dziobem i szponami złotymi w czerwonym polu.

2. Orzeł oraz inne wyróżniki stosowane w strażach zawodowych

Zmiany organizacyjne w Związku OSP, jakie miały miejsce w 1926 r. spowodowały także zmianę nazewnictwa strażackiego personelu inspekcyjno-instruktażowego na korpus inspekcyjny, do którego wprowadzono 8 stopni służbowych. Nie miało

³¹ Uchwała nr 3 Zarządu Głównego Związku Ochotniczych Straży Pożarnych z dn. 28 II 1964 r. w sprawie zmian w umundurowaniu.

³² M. P. nr 20, poz. 176 z 1982 r., Zarządzenie ministra Spraw Wewnętrznych z dn. 31 VII 1982 r. w sprawie umundurowania, dystynkcji i odznak dla członków ochotniczych straży pożarnych i Związku Ochotniczych Straży Pożarnych.

to w początkowej fazie wpływu na zmianę czy wprowadzenie nowych dystynkcji, odznak czy innych wyróżników. Dopiero w 1930 r. Rada Naczelna Głównego Związku Straży Pożarnych RP zatwierdziła nowy regulamin umundurowania³³. W przedmiotowej sprawie zasadniczej zmianie uległ emblemat strażacki noszony na czapkach i naramiennikach. Jego wizerunkiem była płonąca kula z toporkami (zamiast hełmu ze skrzyżowanymi toporkami) na czapce oraz podobny element z początkowymi literami przynależności do związku wojewódzkiego na naramiennikach. Zawodowe zakładowe straże pożarne na czapkach umieszczały herb miasta lub znak firmy, w której się znajdowały.

Kolejną zmianę w tej materii odnotowano w 1937 r. W regulaminie z tego okresu czytamy: „[...] Czapka rogatywka miękka z sukna mundurowego z aksamitnym otokiem tegoż koloru. Daszek skórzany 8 cm długości, czarno lakierowany z okuciem metalowym. Na czapce srebrny oksydowany orzeł, pod nim na otoku godło strażackie w formie płonącej kuli z wystającymi z poza niej dwoma toporkami strażackimi; kula otoczona od dołu wieńcem z liści laurowych, sięgającym po ostrza toporków [...]”³⁴.

³³ *Regulamin umundurowania i odznaczeń. Wprowadzony uchwałą Rady Naczelnej Głównego Związku Straży Pożarnych RP 26 IV 1930 r.*, opublikowany przez Wydział Wydawniczy Głównego Związku Straży RP, Warszawa 1930.

³⁴ Dz. Urz. MSW nr 12 poz. 94 z dn. 10 V 1937 r., *Decyzja Pana Ministra Spraw Wewnętrznych z dn. 5 V 1937 r. Nr AP. 3-34 w sprawie umundurowania członków korpusu technicznego.*

Fot. 10. Emblemat na skórzanym hełmie podoficerskim z końca XIX w.

Fot. 11. Emblemat płonącej kuli ze skrzyżowanymi toporkami oraz orłem w koronie na strażackim hełmie

Fot. 12. Emblemat na strażacką czapkę sprzed 1939 r.

Fot. 13. Stalowy hełm wz. 1935 z emblematem syrenki noszony przez warszawskich strażaków

Po zakończeniu II wojny światowej dla zawodowej kadry pożarniczej przywrócono usztywnione czapki rogatywki z wizerunkiem oksydowanego polskiego orła bez korony oraz godła strażackiego według wzoru przyjętego w 1937 r.

Na podstawie zarządzenia Ministra Gospodarki Komunalnej z 28 sierpnia 1951 r. „Umundurowanie, oznaki i dystynkcje personelu technicznego komend straży pożarnych”³⁵ – bardzo zbliżyły się one do fasonów i kroju mundurów oraz odznak

³⁵ M. P. 1951. A-83. 1152, *Umundurowanie, oznaki i dystynkcje personelu technicznego komend straży pożarnych*. Wersja obowiązująca od 22 września 1951 r.

i oznak do stylu wojskowego. Nakrycie głowy zdominowane zostało przez usztywnioną okrągłą czapkę, na której przodzie, na rondzie, znajdowała się oznaka orła polskiego (bez korony) wpisana w koło, z którego po jego obydwu stronach i od góry występowały stylizowane płomienie. Wizerunek orła został także zamieszczony na guzikach bluzy mundurowej.

Ustanowienie w 1952 r. stosunku służbowego członków Korpusu Technicznego Pożarnictwa spowodowało zmianę nomenklatury stopni służbowych ich oznaczenie na naramiennikach i otokach czapek³⁶. W późniejszym okresie wprowadzono dystynkcje oparte na wzorach obowiązujących w Wojsku Polskim. Na czapce ponownie pojawiła się w kolorze złotym oznaka polskiego orła (bez korony), który wspierał się nogami o strażacki hełm ze skrzyżowanymi na nim toporkami.

Kolejną zmianą, jaką w tej materii zanotowano było wprowadzenie (za zmianami w umundurowaniu Ludowego Wojska Polskiego) również zmiany sortów mundurowych w zawodowych strażach pożarnych. Interesujący nas przedmiot polskiego orła został w swojej sylwetce bardziej wyszczuplony. W dalszym jednak ciągu jego wizerunek miał postać z rozłożonymi skrzydłami, bez korony na głowie, wspierał się na strażackim hełmie ze skrzyżowanymi pod nim dwoma toporkami.

Dekretem z 1974 r. dotychczasowych członków Korpusu Technicznego Pożarnictwa przemianowano na funkcjonariuszy pożarnictwa³⁷. Wprowadzono nomenklaturę stopni służbowych na styl wojskowy oraz ustanowiono stopień generała pożarnictwa, który na kołnierzu munduru nosił haftowany złotą nitką emblemat orła bez korony wspartego na strażackim hełmie ze skrzyżowanymi toporkami. Podobny element związany z wizerunkiem orła, jednak z barwionej na złoto blachy, nosili wszyscy funkcjonariusze zawodowych straży pożarnych³⁸.

³⁶ Dz. U. nr 42, poz. 291 z 1952 r., Rozporządzenie Rady Ministrów dn. 10 X 1952 r. w sprawie stosunku służbowego członków Korpusu Technicznego Pożarnictwa.

³⁷ Dz. U. nr 50, poz. 321 z 1974 r., *Dekret o służbie funkcjonariuszy pożarnictwa*.

³⁸ M. P. nr 23, poz. 148 z 1975 r., Zarządzenie ministra Spraw Wewnętrznych z 7 VII 1975 r. w sprawie określenia wzorów umundurowania, dystynkcji i oznak oraz wzorów odzieży specjalnej funkcjonariuszy pożarnictwa.

Fot. 14. Oznaka na czapkę personelu technicznego pożarnictwa wprowadzona w 1951 r.

Fot. 15. Metalowa oznaka orła bez korony z toporkami i hełmem noszona na czapce młodszego chorążego pożarnictwa

Fot. 16. Wizerunek orła w koronie wsparty na hełmie oraz ze skrzyżowanymi toporkami noszony na czapkach strażaków PSP

W wyniku stopniowego zwiększania strażackich obowiązków specjalnej funkcjonariuszy pożarnictwa. ctwa. zu munduru nosił haftowany złotą nitką emblemat o, które sprowadzały się do udzielania pomocy poszkodowanym nie tylko podczas pożarów, ale także w wyniku katastrof budowlanych, wypadków komunikacyjnych, awarii chemicznych, anomalii pogodowych oraz nierozważnego działania człowieka, zmieniało się także wyposażenie oraz bojowe umundurowanie zawodowych strażaków. Elementy ozdabiające hełmy, które mogły przeszkadzać podczas zakładania ubrań specjalnych, z przyczyn oczywistych zostały usunięte. Spotykało się sygnowanie wizerunku orła z emblematami strażackimi na srebrnych hełmach malowane białą farbą.

W wyposażeniu współczesnego strażaka Państwowej Straży Pożarnej (PSP) na ubraniu bojowym i hełmie nie ma żadnych wystających oznaczeń. Formą określającą przynależność do tej formacji są oznaczenia symbolami PSP umieszczane na rękawach ubrań sztabowych oraz napis STRAŻ na plecach ubrań bojowych.

W wyniku ostatnich zmian ustrojowych w państwie polskim zmieniło się także kilka elementów związanych z wyglą-

dem medali, odznak i strażackich oznaczeń³⁹. Najistotniejszą z nich było wprowadzenie do wizerunku orła w koronie. PSP w swojej pragmatyce uzewnętrznia orła w koronie na swoich sztandarach, medalach, pieczęciach, oznakach na czapkach i mundurach, guzikach oraz listownikach. Jest to wizerunek zgodny z postanowieniami art. 28 Konstytucji RP⁴⁰.

Fot. 17. Logotyp Związku OSP

Fot. 18. Logotyp PSP

Od kilku lat głównie po kolorze hełmu możemy rozróżnić członków OSP i funkcjonariuszy PSP, jednak to nie jedyna różnica w umundurowaniu. O ile odzież specjalna prócz wspomnianego koloru hełmów w zasadzie się nie różni, to wszelkiego rodzaju emblematy, logotypy i identyfikatory mają już konkretnie określone wzory.

Współcześni producenci elementów umundurowania proponują szeroki wachlarz wzorów, jednak oferty te częstokroć nie są zgodne z obowiązującymi przepisami, które określone zostały dla strażaków PSP – w Rozporządzeniu Ministra Spraw Wewnętrznych i Administracji⁴¹, w którym strażacy PSP mają

³⁹ Z. J. Zasada, *Medale, odznaki i oznaki straży pożarnych nadawane w latach 1896-1939*, [w:] *Rocznik Towarzystwa Naukowego Płockiego XII*, Płock 2020, s. 421-454.

⁴⁰ Dz. U. nr 78, poz. 483 z 16 VII 1997 r., *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej*.

⁴¹ Rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych i Administracji z dnia 30 listopada 2005 r. w sprawie umundurowania strażaków Państwowej Straży Po-

precyzyjne wytyczne do tego, co mogą nosić na tzw. tarczach: logo PSP i logo grupy specjalistycznej.

Natomiast dla strażaków ochotników kwestie te zostały opisane w „Uchwale w sprawie regulaminu umundurowania Związku OSP RP”⁴². W niej to określone zostały formy graficzne emblematów i identyfikatorów jednostek ochotniczej ochrony przeciwpożarowej. Przede wszystkim odnosi się to do rodzajów i kolorystyki stosowanych godeł w szczególności na tzw. tarczach noszonych na rękawie „koszarówek” czy „nomexów”, kolorystyki identyfikatorów imiennych czy też koloru napisów na koszulkach. Najczęstsze nieprawidłowości pojawiają się w kolorystyce obszyc; tu nagminnym błędem jest stosowanie złotych haftów na identyfikatorach imiennych noszonych przez strażaków OSP, podczas gdy dla nich zarezerwowane są barwy srebrne. W jednostkach OSP mamy nieco większą swobodę. Może się tu znaleźć godło ZOSP RP, symbol graficzny tzw. „ognik”, hełm z toporkami lub herb gminy, z której jednostka pochodzi.

Fot. 19, 20, 21. Naszywki naramienne na mundury straży pożarnych z wizerunkiem orła

żarnej, <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20060040025> [dostęp: 2.08.2021].

⁴² Uchwała w sprawie regulaminu umundurowania Związku OSP RP, <http://www.zosprp.pl/?q=content/umundurowanie> [dostęp: 2.08.2021].

W obecnych czasach, kiedy dostęp do tego typu artykułów jest powszechny, a ich proponowane formy graficzne są różnorodne, to po stronie Zarządu OSP lub kupującego leży ostateczna decyzja „co będzie noszone na mundurze”. W sprawie przestrzegania regulaminów umundurowania istotne znaczenie winny mieć zarządy straży – na każdym szczeblu ich działania oraz redakcje miesięczników branżowych „Strażak” i „Przeгляд Pożarniczy”.

O autorze:

Zdzisław Jan Zasada, młodszy brygadier PSP w stanie spoczynku, doktor nauk humanistycznych, adiunkt Kujawskiej Szkoły Wyższej we Włocławku. Zastępca przewodniczącego Komisji Historycznej Zarządu Głównego Związku OSP RP. Długoletni prezes Włocławskiego Towarzystwa Naukowego. Autor licznych monografii oraz artykułów o ochronie przeciwpożarowej Kujaw wschodnich i ziemi dobrzyńskiej.